શ્રી મોહનલાલ પટેલની પરિપક્વ કલમે લઘુકથાસ્વરૂપ વિશે યોગ્ય પરિચય કરાવતો મહત્ત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજ | પ્રેમજી પટેલ

[**'લઘુકથાસ્વરૂપ : પરિચય'** : મોહનલાલ પટેલ, આદર્શ પ્રકાશન, ૨૦૦૭, પૃ. ૧૬૦, કિં. રૂ. ૧૦૦/-]

ગુજરાતીમાં 'લઘુકથા'સ્વરૂપના જનક એવા શ્રી મોહનલાલ પટેલે લઘુકથાઓ ઉપરાંત નવલકથાઓ, ટૂંકી વાર્તાઓ, નિબંધો, પ્રવાસો, ચરિત્રો, અનુવાદો, વિવેચનો, શૈક્ષણિક લેખો, સંપાદનો ઇ. વિવિધ પ્રકારે પ્રદાન કરેલું છે. તેમનાં બધાં મળીને પચાસ કરતાં વધારે પ્રકાશનો થયાં છે. ઉપરાંત અંગ્રેજીમાં પણ ત્રણેક ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યા છે. શ્રી મોહનલાલે ગુજરાતીમાં લઘુકથાલેખનનો પ્રારંભ 'ડબલ સોપારી' (ઈ. સ. ૧૯૫૧) રચનાથી કર્યાનું નોંધ્યું છે. તેમના શરૂઆતના વાર્તાસંચય 'હવા તુમ ધીરે બહો'માં તેમણે આ પ્રકારની ચાર કૃતિઓ મૂકી ત્યાંથી શરૂ કરી આજસુધીમાં તેમના ત્રણ લઘુકથાસંગ્રહો સહિત લઘુકથાઓની સંખ્યા અંદાજે અઢીસો કરતાં વધારે થવા જાય છે. આમ ઇયત્તા અને ગુણવત્તા બન્ને દૃષ્ટિએ તેમણે નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. લઘુકથાક્ષેત્રે કરેલા પ્રદાન વિશે 'ત્રણ લઘુકથાકારો' પુસ્તકમાં શ્રી ગણપત સોઢા નોંધે છે કે "ગુજરાતી લઘુકથાના તેઓ જ પ્રથમ સંવાહક, પોષક, સંવર્ધક અને ઉન્નાયક છે. ખૂબ જ ઉલ્લાસ અને આનંદથી એમણે જ એનું માતૃ-કર્મ કીધું છે. લઘુકથા-વિભાવનાનું જેટલું 'સ્થિર' અને 'અખંડ' (steady and whole) દર્શન એમણે કર્યા કીધું છે એવું અન્યે ભાગ્યે જ કર્યું હશે" (પૃ. ૧) તેની સાથે સંમત થતાં કહીશ કે તે વાત સાચી છે.

તેમના અનુસરણ અને અનુકરણ રૂપે આપણે ત્યાં લઘુકથાઓનું વિપુલ ખેડાણ થવા લાગ્યું એમાં ક્યાંક તેમની પ્રેરણા પણ પોષક બની છે. જોકે લઘુકથાઓના નામે જે લખાય છે એમાં 'નીંદામણ' વધારે છે – એય સ્વીકારવું રહે. મોહનલાલ પટેલની કર્મ-ભૂમિ કડી નગરમાંથી પંદરેક (અંદાજે) લઘુકથાકારો સક્રિય રહ્યા છે, તેથી સિદ્ધ વિવેચક શ્રી રાધેશ્યામે કડીને 'લઘુકથા નગરી'થી નવાજી છે. કડીના જાગ્રત અને ઉદાર નાગરિકોએ મોહનલાલ પટેલની કદર રૂપે ત્યાં ચાલતા એક 'સાહિત્યવર્તુળ' સાથે તેમનું નામ જોડ્યું. આ સાહિત્ય-સંસ્થા ગુજરાતીમાં સર્જન-પ્રકાશનક્ષેત્રે અવનવી પ્રવૃત્તિ કરતી રહી છે. '૪૦ લઘુકથાઓ', 'કથાસેતુ', 'લઘુકથાવિશેષ' ઇ. પુસ્તકો તેનું પરિણામ છે. તે દ્વારા લઘુકથાસ્વરૂપના ઘડતરમાં યોગ્ય પ્રયાસ થયો છે, તેટલું અવશ્ય નોંધી શકાય. તદુપરાંત શ્રી મોહનલાલ પટેલે ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત થતા ઘણાબધા લઘુકથાસંચયોની પ્રસ્તાવનાઓ લખી છે. તેમાં તેઓએ જે તે સર્જકની રચનાઓને સ્વરૂપગત માપદંડોથી તપાસવાનો નિષ્ઠાભર્યો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ આ સર્જકે લઘુકથાસ્વરૂપને પોષક-પ્રેરક બને એવાં અને એટલાં લાડ કર્યાં જ છે. આ પ્રયાસો લઘુકથાસ્વરૂપની સમજને પ્રસારવાની મથામણનો જ આલેખ છે – એમ કહી શકાય. ગુજરાતી ભાષા માટે આ એક ગૌરવપૂર્ણ હકારાત્મક (positive) ઘટના તરીકે ઉલ્લેખપાત્ર છે. આ સ્વરૂપની તેમની સાધના તેઓને અભિનંદનના અધિકારી ઠરાવે છે.

તેમની આવી પરિપક્વ – અનુભવી કલમની નીપજ રૂપે આલેખાયેલ આ ગ્રંથ ('લઘુકથાસ્વરૂપ : પરિચય') લઘુકથાસ્વરૂપનો પરિચય કરાવતો મહત્ત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજ બની રહે તેટલો સમૃદ્ધ છે. ગ્રંથની શરૂઆતમાં પ્રસ્તાવનાલેખ 'આરંભે'માંથી પસાર થનાર વાચકને લઘુકથાસ્વરૂપ પ્રત્યેનો તેમનો લગાવ (કે પ્રેમ) સ્પર્શી જાય તેમ છે. તેમણે નોંધ્યું છે 'સંકલ્પ' તો આ સ્વરૂપની સૈદ્ધાંતિક મીમાંસા કરવાનો હતો "પણ અનુભવે સમજાયું કે લઘુકથા સ્વરૂપની સામાન્ય જાણકારી પણ હજુ પૂરતા પ્રમાણમાં વ્યાપક બની નથી ત્યારે આ તબક્કે શુદ્ધ સૈદ્ધાંતિક ચર્ચા ઝાઝી અર્થસાધક ન બનવાનો સંભવ છે." તે કારણે તેમણે લઘુકથાસ્વરૂપનો પરિચય કરાવવાની ભૂમિકા રાખી છે, તેટલું જ નહીં પણ તે 'અધ્યાપકીય' રીતે યાને કે જરૂરી ઉદાહરણોસહ વાતને રજૂ કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

આંખને ગમી જાય તેવા આ પુસ્તકના અનુક્રમને જોતાં જે-તે વિષયનું પ્રકરણવાર થયેલું આયોજન તરત ધ્યાન પર આવી જાય. લઘુકથાસ્વરૂપનાં અનેકવિધ પાસાંઓના પરિચય માટે ક્રમશઃ એક એક અલગ પ્રકરણમાં વિભાજિત કરી આલેખવાનું રાખ્યું છે. ગ્રંથને અગિયાર પ્રકરણોમાં રજૂ કર્યો છે – તે આ પ્રમાણે છે ૧. ઘટના અને સિચ્યુએશન ૨. સાહિત્યપદાર્થ ૩. સંવેદન ૪. પરખ ૫. વસ્તુ (Theme) ૬. લાઘવ ૭. પાત્રાલેખન ૮. ભાવકની સજ્જતા ૯. સમગ્ર છાપ (Totality of Effect) ૧૦. આસ્વાદ ૧૧. સંદર્ભ અને છેડે ત્રણ પરિશિષ્ટો જોડ્યાં છે. આ દરેક પ્રકરણમાં લઘુકથા સ્વરૂપવિષયક એક- એક મુદ્દો ઉચિત ચર્ચાથી સ્પષ્ટ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. જે-તે મુદ્દાની છણાવટ કરતાં ગુજરાતી (કે અન્ય ભાષાની) લઘુકથાઓના નમૂનાઓને જે-તે સંદર્ભે આસ્વાદનશૈલીમાં મૂકતા જાય છે. તેનાથી વાચકને મૂળ કૃતિનો રસાસ્વાદ મળ્યાનો રસાનંદ પણ થાય છે.

'ઘટના અને સિચ્યુએશન' નામના પ્રથમ પ્રકરણમાં લખે છે કે 'ઘટના દ્વારા ક્ષુબ્ધ થયેલા ચિત્તમાં નિર્માણ પામેલી ભાવપરિસ્થિતિ લઘુકથાના જન્મનું કારણ બને છે.' તેને કેન્દ્રમાં રાખી વિવિધ લઘુકથાઓનો સરસ આસ્વાદ કરાવતા જઈ તેનતે સમર્થિત કરી આપ્યો છે. સાથે સાથે તેની સાચી સમજ આપવા ઉચિત પ્રયાસ કર્યો છે. તે સંદર્ભે 'સ્પર્શ' (મોહનલાલ પટેલ), 'મખમલી મોતી' (પ્રેમજી પટેલ), 'ઘા' (જનક ત્રિવેદી), 'પોતીકું' (હરીશ મહુવાકર), 'છાપું' (મોહનલાલ પટેલ) વગેરે રચનાઓનો આસ્વાદ પણ થતો ગયો છે. પરિભાષાના ચોકઠામાં બંધાયા વગર સરળ રીતે આખો લેખ કર્યો છે.

'સાહિત્યપદાર્થ' નામના બીજા પ્રકરણમાં સાહિત્યની ઓળખ આપતાં તેની પ્રથમ શરત કોઈ પણ સ્વરૂપની કૃતિમાં માનવજીવનના રહસ્યનું પ્રકટીકરણ...' છે. તે કહી લઘુકથાસ્વરૂપ પણ તે મુજબ સાહિત્ય છે. હા, તે 'ચક-બાલ-ચિત્ર' એટલે કે સંવેદનનું ઉત્તમ ભાવચિત્ર છે. સર્જકની યોગ્ય પ્રતિભા વગર તેનું સર્જન અસંભવિત છે. આ સાથે ટૂંકી વાર્તા અને સાહિત્યના અન્ય 'ઇઝમ'ના સંદર્ભે વાતને તપાસી આપી છે. તે નિમિત્તે અહીં 'યુદ્ધવિરામ' (મોહનલાલ પટેલ) તથા ઈશ્વર પરમારની લઘુકથાઓના રસવિશ્વને ખોલી આપ્યું છે. 'સંવેદન' શીર્ષક હેઠળ લખેલા ત્રીજા પ્રકરણમાં લઘુકથા એટલે 'ઊર્મિકથા' કહી તેનું કેન્દ્ર 'સંવેદન' છે તે દાખલાઓ આપી સ્પષ્ટ કર્યું છે. 'વહેલી પરોઢનું સપનું' (મોહનલાલ પટેલ), 'હાથ' (મહેન્દ્ર જાવિયા), 'દિગ્ભ્રાન્ત' (મોહનલાલ પટેલ) ઇ. કૃતિઓનાં સંવેદનોને ખોલી આપ્યાં છે.

'લઘુકથાની પરખ સરળ નથી' એવું નોંધી તેના સંદર્ભે કૃતિનાં કદ કે વિસ્તારનું મહત્ત્વ નથી. તે વાત સ્પષ્ટ કરવા પ્રસિદ્ધ સર્જક ચિનુ મોદીની કૃતિ 'ભૂરી ભૂરી બે આંખો', મોહનલાલ પટેલની 'જાકારો', 'ઑનર બોર્ડ' ઇ.નો વિગતે આસ્વાદ કરાવ્યો છે. વધારામાં ટૂંકી વાર્તા, ટુચકો, વ્યંગ્યકથા, પ્રસંગકથા, રૂપકકથા વગેરેની લઘુકથા સાથે કેવી ભેળસેળ થઈ જાય છે તે પણ

સ્પષ્ટ કર્યું છે.

લઘુકથાની 'વસ્તુ' Theme – વિશે ચર્ચા કરતું પ્રકરણ અગાઉની જેમ ચર્ચા કરે છે પણ અહીં જે ઉદાહરણો મૂક્યાં છે તે ગુજરાતી ભાષાની સાથે અન્ય ભારતીય ભાષાઓની લઘુકથાઓનાં હોઈ વાચકને વિશેષ લાભ થાય છે. એમાં પંજાબી સર્જક અશોક ભાટિયાની 'રિશ્તે', રમેશ બત્તરાની 'ચલોગે ?', યોગેન્દ્ર દવેની 'દૂસરા જંગલ' તથા પશ્ચિમ બંગાળની 'ફર્ક' અને મોહનલાલ પટેલની 'પ્રત્યાલંબન' વગેરે કૃતિઓના અસરકારક વસ્તુની ઉચિત ચર્ચા કરી છે.

'લાઘવ' શીર્ષક હેઠલ પ્રકરણ-૬માં લખે છે : 'કૃતિના ઉદ્ભવ સાથે જ એના વિસ્તારની મર્યાદા નક્કી થઈ જાય છે.' (પૃ. ૫૯) આ વાતને ઉદાહરણોસહ યોગ્ય રીતે સુરેખ સમજાવી છે. તે રીતે સાતમું પ્રકરણ લઘુકથામાં 'પાત્રાલેખન'ની વાત કરે છે. લઘુકથામાં પાત્રાલેખન માટે 'ઘડતરનો અવકાશ' ઓછો છે, સાવ સાચી પણ અશક્ય નથી. વળી તે અન્ય સાહિત્યપ્રકારની કળાકૃતિઓ કરતાં પાત્રાલેખન બાબતે સહેજ પણ ઊણી રહેતી નથી – એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આઠમું પ્રકરણ 'ભાવકની સજ્જતા' અંગે વાત કરે છે. કોઈ પણ કળાકૃતિને આસ્વાદવા માટે ભાવકે સજ્જ હોવું જોઈએ. લઘુકથા એક કળાકૃતિ હોવાથી તેને સમજવા કે આસ્વાદવા માટે તેની પાસે 'ભાવયિત્રી પ્રતિભા' હોવી જોઈએ. તે 'સહૃદય'ભાવક હોય તો કળાકૃતિના ધ્વન્યાર્થ સુધી પહોંચી શકે. તે વાત પ્રેમજી પટેલની 'છાપ', પ્રફુલ્લ રાવલની 'લક્કડખોદ', ઇજ્જતકુમાર ત્રિવેદીની 'વામન' વગેરે રચનાઓનાં ભાવસ્તરો ઝીણવટથી ખોલવાની ધીરજ અને સજ્જતાની નોંધ કરે છે. સાથે સાથે જે-તે કૃતિના સૌન્દર્યવિશ્વનાં એકાધિક પડો ખોલી બતાવતા જાય છે. અહીં આ કૃતિઓમાં ઉપકરણોનો કેવો સચોટ વિનિયોગ કર્યો છે તે તથા તેના લીધે તેના રસવિશ્વને પામવા ભાવક સજ્જ હોવો જોઈએ... તે વિગતે સમજાવ્યું છે.

'સમગ્ર છાપ' પ્રકરણમાં નોંધે છે કે 'માનવીના ભાવવિશ્વ સાથે નિસબત ધરાવતું કોઈ પણ રહસ્ય માનવીને એકસરખું પ્રિય હોય છે.' (પૃ. ૯૩) ટૂંકી વાર્તા કે લઘુકથા – બન્ને દ્વારા ભાવકચિત્ત પર અંકિત થતી મુદ્રા સરખા પ્રમાણમાં આનંદ આપે છે. કારણ કે લઘુકથા પણ માનવજીવનનાં રહસ્યો છતાં કરે છે, કરી શકે તેટલું સમર્થ સ્વરૂપ છે. તે સાથે 'આલંબન' (રતિલાલ બોરીસાગર), 'તારોડિયું' (રમેશ ત્રિવેદી), 'ઢોરાં' (ઈશ્વર પરમાર), 'ઠેસ' (મોહનલાલ પટેલ) વગેરે લઘુકથાઓનું આસ્વાદન કરાવ્યું છે. આ કૃતિઓ મનુષ્યજીવનનાં કેવાં રહસ્યો પ્રગટ કરે છે તે દર્શાવ્યું છે.

છેલ્લા અગિયારમા પ્રકરણમાં આ ગ્રંથમાં ઉદાહરણો તરીકે ચર્ચામાં પરોવેલી મોહનલાલ પટેલની પંદરેક કૃતિઓ મૂકી છે. ભાવક સીધો જ તેની પ્રત્યક્ષ થઈ શકે તેવી અનુકૂળતા કરી આપી છે.

ત્યારબાદ ત્રણ પરિશિષ્ટ મૂક્યાં છે. પરિશિષ્ટ-૧માં 'ગુજરાતી લઘુકથા : કેફિયત અને ગતિવિધિ' શીર્ષકે સરસ લેખ આપ્યો છે. પ્રારંભે ગુજરાતી લઘુકથાના જન્મ-સમયના ચિત્રનો આલેખ ઉપસાવ્યો છે. એમાં ભગિની ભાષાઓમાં લઘુકથાસ્વરૂપની કેવી સ્થિતિ છે તે 'વિશ્વલઘુકથાકોશ' (સં. બલરામ) દ્વારા દર્શાવતી ચર્ચા કરી છે. પ્રારંભના તબક્કામાં ગુજરાતી લઘુકથાના માર્ગમાં કેવાં વિઘ્નો આવ્યાં તે તથા અત્યારના સમયમાં પણ કેવી અડચણો છે તેની વાત કરી છે. તે સ્વરૂપની કેવી અવગણના થયા કરે છે તેનું ચિત્ર સ્પષ્ટ અને ઉચિત આલેખી આપ્યું છે. જોકે તેમણે 'કારણ જે હોય તે પણ આ સ્થિતિ ચિંતાજનક છે' (પૃ. ૧૪૭) કહી આ નકારાત્મક વલણ દરેક ક્ષેત્રે હોય છે તેય વિગતે કથ્યું છે. ત્યારબાદ લખે છે કે ''આરંભકાળથી જ બર્ફીલા વાતાવરણમાં ફૂટેલા અંકુર (Thaw)ની જેમ ટકી રહીને ગુજરાતી લઘુકથાએ પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં સંઘર્ષ વેઠીને વિકાસ સાધ્યો છે.' (પૃ. ૧૪૮). એના વિકાસમાં કડીના 'સાહિત્યવર્તુળ' તથા ભાવનગરની 'ગદ્યસભા'ના પ્રદાનની નોંધ લીધી છે. ઉપરાંત ગુજરાતી સામયિકોની ઉલ્લેખપાત્ર ભૂમિકા પણ દર્શાવી આપી છે. તે સાથે ગુજરાતી લઘુકથાસંદર્ભે 'કુમાર'ના તે વખતના દષ્ટિવંત સંપાદક-તંત્રી સ્વ. બચુભાઈ રાવત સાથે થયેલ પત્રચર્ચા – જે-તે પત્રો મૂકી આપી ભાવકને તેનો લાભ કરાવ્યો છે. તેનાથી ગુજરાતીમાં 'લઘુકથા'ની પ્રારંભિક અવસ્થાના સંઘર્ષ અને સમજ ઉપર પ્રકાશ પડે છે. ઉપરાંત ગુજરાતીમાં લઘુકથાક્ષેત્રે કેવું ચિત્ર ઊપસ્યું તેની સચોટ સ્થિતિ દર્શાવી નોંધ્યું છે કે ''આ સ્થિતિમાંથી ઊગરવાનો એક જ માર્ગ – વિવેચકો પોતાનાં ભવાં નીચે ઉતારે અને અભ્યાસીઓ, અડધી સદી જેટલા સમયથી સાહિત્યાકાશમાં પ્રવેશ પામી ચૂકવા છતાં નવા પ્રકારના નામે નિંદાતા આ સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરી એની મીમાંસા કરવા અભિમુખ બને.' (પૃ. ૧૫૦)

આ આખો લેખ સમગ્ર ગતિવિધિને સમજાવતો સચોટ લેખ બન્યો છે – તે નોંધવું રહ્યું. પરિશિષ્ટ-૨ 'હિન્દી લઘુકથા'નો આલેખ આપે છે. તે વ્યંગ્યકથા કે ટુચકા કે અન્ય સ્વરૂપમાં કેવી સરી જાય છે / ઢળી જાય છે તેને ઉચિત દર્શાવી આપી છે. પરિશિષ્ટ-૩માં મોહનલાલ પટેલની 'લઘુકથા' શીર્ષક હેઠળ છપાયેલી પ્રથમ રચના 'શાળાનો રિપૉર્ટ' ('કુમાર'માં) મૂકી છે.

આમ, આ પુસ્તક વાચકને લઘુકથાસ્વરૂપ વિશેની યોગ્ય સમજ સ્પષ્ટ કરી આપે છે. મોહનલાલ પટેલની પરિપક્વ સમજ અને નિષ્ઠા તેમના એકેએક વાક્યમાં વર્તાય છે. લેખકે શક્ય એટલા પ્રામાણિકપણે આ સ્વરૂપનો પરિચય કરાવ્યો છે. આ પરિચય 'અધ્યાપકીય' રીતે કરાવ્યો છે, છતાં કંટાળો આપે એવું, ગંભીર અને અપાચ્ય કે પારિભાષિક મુદ્દાવાળું ક્યાંય નથી, તેનું કારણ મોહનલાલે ભાવકની ભૂમિકાએ (સમાંતર) રહી – આસ્વાદશૈલીમાં, સરળ ભાષામાં આખું કાર્ય પાર પાડ્યું છે. આટલું સરળ ભાષામાં – સ્પષ્ટ કરતા જવું એ ઓછા શ્રમની વાત નથી. આમ લઘુકથાસ્વરૂપનો, તેનાં સઘળાં પાસાંઓનો ઉદાહરણોસહ પરિચય આપવાનો વિશદ પ્રયત્ન કર્યો છે. સાથે સાથે લઘુકથા- સ્વરૂપની આપણે ત્યાં કેવી ગતિવિધિ થઈ રહી છે તે અને તેની હાલની સ્થિતિ પણ દર્શાવી આપી છે. ગુજરાતી ઉપરાંત હિન્દી – રાષ્ટ્રભાષામાં આ સ્વરૂપમાં કેવી ભેળસેળ થતી રહી છે તેની વાત પણ કરી આપી છે. ગુજરાતી ભાષામાં લઘુકથાસ્વરૂપ વિશેનો આટલી સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે વિશદ ચર્ચા કરતો – પરિચય કરાવતો ગ્રંથ હાલમાં તો બીજો નથી તે અર્થમાં અદ્વિતીય જ ગણાય. લેખકની ઊંડી સૂઝમાંથી પ્રગટેલું, પરિપક્વ ફળ છે એય એટલું ચોક્કસ. હા, ક્યાંક થાય કે બીજું પ્રકરણ પ્રારંભે ગોઠવ્યું હોત કે પ્રથમને બીજા નંબરે મૂક્યું હોય તો... કે સાતમાને... એ માત્ર વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન ગણાય. વાંચ્યા પછી કહેવાનું મન થાય કે આપ લઘુકથાસ્વરૂપ વિશેનું – સૈદ્ધાંતિક ચર્ચા કરતું પુસ્તક આપો જ આપો. આ ગ્રંથ દ્વારા આપે આ સ્વરૂપ નિમિત્તે ગુજરાતી ભાષાની નોંધપાત્ર સેવા કરી છે, અગાઉ પણ આપે 'ટૂંકી વાર્તા : મીમાંસા' નામે સૈદ્ધાંતિક ગ્રંથ આપેલો તેનો સ્વાદ એવો ને એવો છે. આવો મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ આપવા બદલ આપને અભિનંદન... અભિનંદન... !